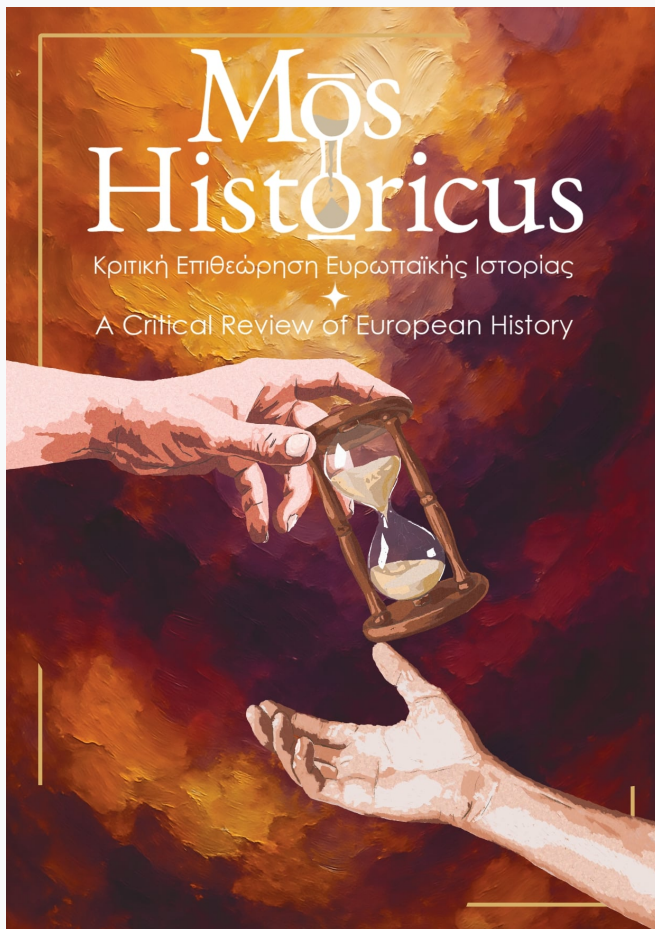

Mos Historicus: A Critical Review of European History

Vol 3, No 1 (2025)

Mos Historicus: A Critical Review of European History

Εισαγωγή: Θρησκεία και Θρησκευτικότητα

Vasilis M. Meletiadis

doi: [10.12681/mh.44000](https://doi.org/10.12681/mh.44000)

Copyright © 2025, Mos Historicus: A Critical Review of European History

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

To cite this article:

Meletiadis, V. M. (2025). Εισαγωγή: Θρησκεία και Θρησκευτικότητα. *Mos Historicus: A Critical Review of European History*, 3(1), 1-13. <https://doi.org/10.12681/mh.44000>

Εισαγωγή

Θρησκεία και Θρησκευτικότητα

Βασίλης Μ. Μελετιάδης*

Αιρέσεις και Ναύπλοια: Η Θρησκεία μέσα από τα μάτια της Νίκαιας

Με το τρίτο του αυτό τεύχος, το *Mos Historicus* φαίνεται πως έχει επικυρώσει την ταυτότητά του ως ένα περιοδικό το οποίο καταπιάνεται με μεγάλα, καθοριστικής για την ιστορία θέματα. Ξεκινώντας το 2023, η πρώτη πρόσκληση υποβολής άρθρων επηρεάστηκε από την πιο σημαντική κρίση της τελευταίας δεκαετίας, την πανδημία – από τη βιολογία στην ιστορία. Στο δεύτερό του τεύχος συνέχισε με την επεξεργασία ενός άλλου μεγάλου θέματος, της πολύπλοκης δυναμικής των επαναστάσεων. Τώρα, έχοντας προσπεράσει τη βιολογία και την εξέγερση, το *Mos Historicus* στρέφεται προς εκείνη την πάντα γοητευτική διασταύρωση μεταξύ του βέβηλου και του ιερού, τη θρησκεία.

Στην ιστορία της Ευρώπης, πολύ λίγα θρησκευτικά γεγονότα είχαν τόσο μεγάλο αντίκτυπο σε πολλαπλά επίπεδα όσο η Πρώτη Οικουμενική Σύνοδος της Νίκαιας το 325 μ.Χ. Καθώς φέτος (2025) συμπληρώνονται 1700 χρόνια από τη Σύνοδο, φαινόταν σκόπιμο να της δοθεί η δέουσα προσοχή – έστω και στο εισαγωγικό σημείωμα – σε ένα τεύχος που ασχολείται με τη θρησκεία και σε ένα περιοδικό που αρέσκεται να αντιμετωπίζει μεγάλα ερωτήματα. Θα το κάνουμε αυτό υιοθετώντας μια άσκηση που ακολουθώ όταν διαβάζω μια πρόσκληση υποβολής άρθρων: προσπαθώ να δω αν κάποιο θέμα ή γεγονός μπορεί να καλύψει αβίαστα όλες τις προτεινόμενες κατηγορίες. Ωστόσο, σε αυτή την περίπτωση ο στόχος δεν είναι απλώς να επιδοθούμε σε ένα ακαδημαϊκό παιχνίδι, αλλά μάλλον να επισημάνουμε εν συντομία πτυχές ενός

* Ο Βασίλης Μελετιάδης είναι ιστορικός και ξεναγός. Σπούδασε ιστορία στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας και στο Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών. Το 2023 ολοκλήρωσε το διδακτορικό του στο Πανεπιστήμιο του Μπρίστολ, με εξειδίκευση στα νέα θρησκευτικά κινήματα και τον αποκρυφισμό μεταξύ των δεκαετιών του 1970 και 2000. Αυτόν τον καιρό εργάζεται ως αδειούχος ξεναγός, συνήθως με έμφαση στον Πρώιμο Χριστιανισμό στην Ελλάδα.

καθοριστικού και αμφιλεγόμενου γεγονότος, που σίγουρα έπαιξε έναν, έστω και μακρινό, ρόλο στα ζητήματα που συζητώνται στα ακόλουθα άρθρα. Μάλιστα, αν λάβουμε τις πρώτες δυο κατηγορίες – ιστοριογραφία και αίρεση – ως ευρύτερα ιστορικά παιδιά μελέτης από μόνες τους, είναι δύσκολο να αρνηθούμε πως επηρεάστηκαν σε σημαντικό βαθμό από τη Σύνοδο, τους συμμετέχοντες και τις περιβάλλουσες εξελίξεις.

Η τρίτη πρόσκληση υποβολής προτάσεων του *Mos Historicus* πρότεινε πέντε γενικές κατηγορίες, όλες σχετικά με τη θρησκεία: 1) ιστοριογραφία, 2) ετερότητα και αίρεση, 3) βιωμένη θρησκεία και πνευματική απόκλιση, 4) εσωτερισμός και αποκαλυπτισμός, 5) τεχνολογία. Ας τις εξετάσουμε με τη σειρά, συσχετίζοντάς τις με τη Σύνοδο της Νίκαιας.

Ιστοριογραφία

Η ιστορική γραφή υπήρχε για αιώνες πριν από τη Σύνοδο της Νίκαιας, αλλά ήταν ένας από τους συμμετέχοντες, ο ιστορικός Ευσέβιος Καισαρείας (περίπου 260-339 μ.Χ.) που επηρέασε την ιστοριογραφία με τρόπους που είναι ανιχνεύσιμοι μέχρι σήμερα.¹ Έχοντας κληρονομήσει τη δομή της παγκόσμιας ιστορίας από παλαιότερους ιστορικούς, ιδίως τον Πολύβιο και τον Ιούλιο Αφρικανό, ο Ευσέβιος ξεκίνησε ένα εγχείρημα το οποίο γνώριζε από την αρχή πως ήταν πρωτοποριακό.² Το σημαντικότερο του έργου, η *Εκκλησιαστική Ιστορία*, εκδόθηκε το 313 και συμπεριελάμβανε το Διάταγμα των Μεδιολάνων του ίδιου έτους το οποίο διακήρυττε την ελεύθερη άσκηση κάθε θρησκείας σε ολόκληρη την αυτοκρατορία. Είναι κοινός τόπος ότι, αν και μορφές οικουμενικής ιστορίας υπήρχαν και στο παρελθόν, η *Εκκλησιαστική Ιστορία* του Ευσέβιου δεν γέννησε μόνο τους τομείς της εκκλησιαστικής και θρησκευτικής ιστορίας ως συνεκτικές και ενοποιημένες αφηγήσεις, βασισμένες στη θεολογική έννοια της Καθολικής Εκκλησίας, αλλά και, ως αποτέλεσμα αυτού, τον τομέα της παγκόσμιας ιστορίας όπως έχει έκτοτε αναπτυχθεί.³

¹ Arnaldo Momigliano, *Ta Κλασικά Θεμέλια της Σύγχρονης Ιστοριογραφίας*, Πατάκης, Αθήνα 2006. Ο Ευσέβιος Καισαρείας δεν πρέπει να συγχέεται με τον Ευσέβιο Νικομήδειας, έναν ισχυρό Αρειανό επίσκοπο που συμμετείχε στη Σύνοδο και του οποίου η παρουσία στη Νικομήδεια συνέβαλε στο να αποκλειστεί η πόλη αυτή ως πιθανός τόπος διεξαγωγής της Συνόδου, υπέρ της πολύ μικρότερης και λιγότερο βολικής Νίκαιας.

² Ευσέβιος, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, 1.1.4.

³ Αντώνης Λιάκος, *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία;*, Πόλις, Αθήνα 2012, σ. 69-70.

Η Σύνοδος της Νίκαιας δεν συμπεριλήφθηκε στο μεγαλειώδες έργο του Ευσέβιου. Αυτό έμεινε για το δεύτερο πιο σημαντικό του έργο, τη *Βιογραφία του Μεγάλου Κωνσταντίνου*, το οποίο δεν ολοκλήρωσε ποτέ, με αποτέλεσμα να εκδοθεί μετά θάνατον. Σε αυτό, η πανηγυρική απεικόνιση του Κωνσταντίνου περιέγραφε τον μονάρχη ως σχεδόν θεϊκής καταγωγής, μια μεσσιανική φιγούρα που σηματοδοτούσε το οριστικό τέλος των διωγμών και την ίδρυση της ουράνιας βασιλείας της Εκκλησίας.⁴ Πουθενά δεν γίνεται σαφέστερο αυτό απ' ό,τι στην αφήγηση της Συνόδου της Νίκαιας. Ο Ευσέβιος δεν κρύβει την άποψή του ότι το γεγονός ήταν καθοριστικό όχι μόνο για τις εκκλησιαστικές και πολιτικές του επιπτώσεις, κυρίως όμως ήταν κρίσιμο και σε ένα πολύ πνευματικότερο και υπερβατικό επίπεδο. Πράγματι, η έννοια που ενέπνευσε την *Εκκλησιαστική Ιστορία*, η Παγκόσμια (ή άλλως *Καθολική*) Εκκλησία, τελικά εμφανίστηκε, σύμφωνα με τον Ευσέβιο, ενωμένη υπό την ηγεσία του ημι-μεσσία, Κωνσταντίνου. Χρησιμοποιώντας βιβλική ορολογία και εικόνες, ο Ευσέβιος φτάνει μάλιστα στο σημείο να περιγράψει τη συγκέντρωση ως μια προσφορά ευχαριστίας προς τον Θεό, παραλληλίζοντάς την με την αφήγηση στο δεύτερο κεφάλαιο των Πράξεων των Αποστόλων, όπου, σύμφωνα με τον Λουκά, ο Απόστολος Πέτρος κήρυξε σε χιλιάδες προσκυνητές από όλο τον κόσμο, εγκαινιάζοντας έτσι τη λεγόμενη Αποστολική Εποχή.⁵ Το επιχείρημα του Ευσεβίου είναι σαφές: η Νίκαια, με τη συνδρομή του θεϊκού ιεροβασιλέα, σηματοδότησε τον θρίαμβο της Παγκόσμιας Εκκλησίας και της Ιστορίας της. Για να το θέσουμε με τους αμφιλεγόμενους όρους ενός σύγχρονου στοχαστή, σήμανε το τέλος της ιστορίας.

Αίρεση

Η συσχέτιση της έννοιας της αίρεσης με τη Νίκαια δεν χρειάζεται ιδιαίτερες συστάσεις. Τι θα ήταν η αίρεση δίχως τον Άρειο, τον «αιρεσιάρχη» του πρώιμου Χριστιανισμού, του οποίου η θεολογία Υποταγής του Χριστού έδωσε το έναυσμα για τη Σύνοδο; Κατ' επέκτασιν, τι θα σήμαινε η εκκλησιαστική κατηγορία της «αίρεσης» αν δεν είχε νικήσει η παράταξη του *ομοουσίου* με την επακόλουθη δαιμονοποίηση του Αρείου και πώς θα είχαν εξελιχθεί οι διωγμοί αυτών που κατηγορήθηκαν για αίρεση σε μετέπειτα αιώνες; Τέτοιο ήταν το κακό που αποδιδόταν στον πρεσβύτερο, ώστε σε μεταγενέστερες ζωγραφικές απεικονίσεις της Συνόδου, τον βλέπουμε γονυπετή σε έναν σκοτεινό λάκκο

⁴ Ευσέβιος, *Βίος Κωνσταντίνου*, 1.1-2.

⁵ Στο *ίδιο*, 3.1-8.

κάτω από τα πόδια του Κωνσταντίνου και των επισκόπων, με τρόπο ανάλογο με αιογραφικές απεικονίσεις της Ανάστασης, όπου μια μορφή που συμβολίζει τον Θάνατο είναι δεμένη και ριγμένη σε έναν λάκκο κάτω από τα πόδια του αναστημένου Χριστού.

Με το πέρας της Συνόδου και την ήττα της Αρειανής παράταξης, τα περισσότερα έργα του Αρείου κήκαν και ο ίδιος και αρκετοί υποστηρικτές του εξορίστηκαν, επιστρέφοντας από την εξορία μερικά χρόνια αργότερα.⁶ Είναι κοινός ιστοριογραφικός τόπος ότι όσα γνωρίζουμε για τις αιρέσεις προέρχονται κυρίως από τους αντιπάλους τους, των οποίων οι συχνά γλαφυρές περιγραφές άφηναν πολύ λίγο χώρο για συμπάθεια προς τους κατηγορούμενους. Με την πλειονότητα των έργων του Αρείου κατεστραμμένη, μένει κανείς μονάχα με τα λεγόμενα των αντιπάλων του, κυρίως του νεότερου συγχρόνου του, Αθανάσιου Αλεξανδρίας, του οποίου η μακροχρόνια καταπολέμηση του Αρείου περιελάμβανε και την επινόηση θέσεων που ο Άρειος δεν είχε ποτέ υποστηρίξει – κάτι το οποίο ο Lewis Ayres ονόμασε ως «η κατασκευή του Αρειανισμού».⁷ Καθώς ο Αρειανισμός έγινε η κύρια αίρεση του τέταρτου αιώνα, λειτούργησε επίσης, σύμφωνα με τον Ayres, ως καταλύτης για πολλές άλλες θεολογικές διαμάχες της εποχής.⁸ Δημιουργήθηκαν έτσι οι προϋποθέσεις για την ελεύθερη χρήση του *Αρειανισμού* όχι μόνο ως κατηγορία με συγκεκριμένες χριστολογικές παραμέτρους και ιστορικές καταβολές, αλλά ως συνώνυμο για οτιδήποτε αντιθετικό με τον Χριστιανισμό που κέρδισε στη Νίκαια. Αυτή η γενίκευση δεν περιορίστηκε μόνο στον τέταρτο αιώνα. Από τον πέμπτο μέχρι και τον εικοστό, η εύκολη κατηγορία του Αρειανισμού χρησιμοποιήθηκε εκτενώς ακόμη και σε θέματα που δεν σχετίζονταν άμεσα με τη Χριστολογία.

⁶ Rebecca Lyman, «Arius and Arianism: The Origins of the Alexandrian Controversy», στο Young Richard Kim (επιμ.), *The Cambridge Companion to the Council of Nicaea*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 2021, σ. 46.

⁷ Lewis Ayres, *Nicaea and its Legacy: An Approach to Fourth-Century Trinitarian Theology* [Η Νίκαια και η Κληρονομιά της: Μια προσέγγιση της Τριαδικής Θεολογίας του τέταρτου αιώνα], Oxford University Press, Οξφόρδη 2004, σ. 100-102. Επίσης, Rowan Williams, *Arius: Heresy and Tradition* [Άρειος: Αίρεση και Παράδοση], Eerdmans, Γκραντ Ράπιντς 2002, σ. 247. Είναι επίσης σημαντικό να σημειωθεί ότι ο Αθανάσιος ήταν μονάχα ένας νεαρός ιερέας κατά τη διάρκεια της Συνόδου. Βλ. David Gwynn, «Reconstructing the Council of Nicaea» [Ανασυνθέτοντας τη Σύνοδο της Νίκαιας], στο Kim (επιμ.), *ό.π.*, σ. 95.

⁸ Ayres, *ό.π.*, σ. 101. Επίσης, Lyman, *ό.π.*, σ. 44.

Εσωτερισμός

Ας παραλείψουμε την τρίτη κατηγορία της ζωντανής θρησκείας επιστρέφοντας σε αυτήν αργότερα, μαζί με την πέμπτη. Τι κάνουμε, λοιπόν, με την τέταρτη κατηγορία – τον εσωτερισμό;⁹ Σίγουρα υπάρχουν πράγματα που μπορούν να ειπωθούν για την *ορθοδοξία* της Νίκαιας ως αντίθετη σε ρεύματα εσωτερικής φιλοσοφίας και θεολογίας. Μια γρήγορη επισκόπηση διαδικτυακών σελίδων και βίντεο δείχνει πως η ιδέα ότι η Σύνοδος έθεσε τέλος σε μια πολυχρωμία εναλλακτικών θεολογιών και εσωτερικών ερμηνειών είναι κοινός τόπος. Για να μην αναφέρουμε, φυσικά, το επιτυχές μυθιστόρημα του Ντάν Μπράουν το 2003, *Ο Κώδικας Ντα Βίντσι*, όπου μια αναδρομή στο παρελθόν εξιστορεί το πέρασμα στην αφάνεια εσωτερικών ιδεών και κινημάτων εξαιτίας της Νίκαιας. Πέρα από τη μυθοπλασία και την υπερβολή, τέτοιες αφηγήσεις περιέχουν ένα πυρήνα αλήθειας. Αλλά τι συμβαίνει με την πιθανή παρουσία του εσωτερικού στον ίδιο τον Χριστιανισμό της Νίκαιας και, κυρίως, στη διάσημη διακήρυξή του, το Σύμβολο της Πίστεως της Νικαίας; Δεν φαίνεται εκ πρώτης όψεως να υπάρχει κάτι το *εσωτερικό* σε μια διακήρυξη πίστης που σύντομα δημοσιοποιήθηκε και στάλθηκε σε εκκλησίες σε όλη την αυτοκρατορική επικράτεια. Μια προσεκτικότερη ματιά, ωστόσο, δείχνει πως μέρος της ορολογίας που υιοθετήθηκε για την επίλυση των πιο καίριων θεολογικών προβλημάτων της Συνόδου, χρησιμοποιούνταν ήδη σε ιδιαίτερος εσωτερικά συστήματα λόγου.

Στο επίκεντρο της Συνόδου της Νίκαιας βρισκόταν η χριστολογική διαμάχη σχετικά με το αν ο Χριστός ήταν ισότιμος με τον Πατέρα ή όχι. Καθώς κάθε προσπάθεια εύρεσης ικανοποιητικής βιβλικής ορολογίας απέτυχε, οι συμμετέχοντες κατέληξαν στον όρο *ομοούσιος(-ον)*, εκμεταλευόμενοι έτσι έναν αρχαίο όρο, την *ουσία*.¹⁰ Ο όρος *ομοούσιος* είχε εμφανιστεί σε κείμενα που αφορούσαν τη χριστολογική διαμάχη πριν από το 325. Δυο αξιοσημείωτα παραδείγματα είναι η επιστολή του Αρείου προς τον αντίπαλό του επίσκοπο Αλέξανδρο Αλεξανδρείας που στάλθηκε μεταξύ του 318 και 320, όπου δηλώνει τη διαφωνία του με τον όρο, καθώς και η Σύνοδος της Αντιόχειας το 268 όπου απορρίφθηκε η χρήση του όρου. Ο οντολογικός όρος *ουσία*, από την άλλη, είχε χρησιμοποιηθεί εκτενώς στη φιλοσοφία και στον

⁹ Η τέταρτη κατηγορία ανέφερε επίσης τον αποκαλυπτισμό. Αν και πολλά μπορούν να ειπωθούν για το θέμα αυτό, αποφάσισα, για λόγους συντομίας να επικεντρωθώ στον εσωτερισμό. Εξάλλου, προτείνω πως η εσχατολογική πτυχή του αποκαλυπτισμού υπονοήθηκε εν συντομία στο σκέλος για την ιστοριογραφία.

¹⁰ Όχι μόνο δεν συναντάται ο όρος *ομοούσιος* στην Καινή Διαθήκη ή στους Εβδομήκοντα, αλλά ούτε και η *ουσία* καθαυτή, τουλάχιστον σε σχέση με τη φύση του θείου ή του Χριστού.

εσωτερικό φιλοσοφικό λόγο, από έργα του χώρου του γνωστικισμού μέχρι και των νεοπλατωνικών, με κύριο εκπρόσωπο τον Πλωτίνο, τον πιο εσωτερικό και αποφαιτικό νεοπλατωνικό φιλόσοφο του τρίτου αιώνα μ.Χ. Οι Χριστιανοί θεολόγοι του τρίτου και τέταρτου αιώνα αξιοποίησαν αυτό το πνευματικό απόθεμα, υιοθετώντας θέσεις που θα υποστήριζαν τη δική τους πλευρά του επιχειρήματος. Συγκεκριμένα, όσον αφορά τη χρήση του Πλωτίνου, ο θεολόγος Johannes Zachhuber υποστηρίζει πως ο Απολλινάριος, θεολόγος των μέσων του τέταρτου αιώνα (και ένας από τους κύριους υποστηρικτές του *ομοουσίου*) άντλησε από τα έργα του νεοπλατωνικού φιλοσόφου για να δικαιολογήσει την υιοθέτηση του όρου.¹¹ Κι ενώ, σύμφωνα με τη θεολογία της Νίκαιας, η *ουσία* ήταν μια και η ίδια για τα πρόσωπα της Αγίας Τριάδας, μετέπειτα συζητήσεις ανέδειξαν πως καθένα από τα τρία ήταν μια ξεχωριστή *υπόσταση* της *ουσίας*. Η έννοια του *Τρισυπόστατου* Θεού, που υιοθετήθηκε ευρέως στον ορθόδοξο θεολογικό λόγο του τέταρτου και του πέμπτου αιώνα, προήλθε κι αυτή από τα γραπτά του Πλωτίνου και του διαδόχου και βιογράφου του, Πορφύριου της Τύρου.¹²

Βιωμένη Θρησκεία και Τεχνολογία

Τέλος, ερχόμαστε στην τρίτη και πέμπτη κατηγορία, τη βιωμένη θρησκεία και την τεχνολογία, τις οποίες θα εξετάσουμε μαζί.¹³ Πίσω από την άνοδο της μελέτης της βιωμένης θρησκείας τις τελευταίες δυο δεκαετίες κρύβεται η συνειδητοποίηση πως δόγματα και ιερά κείμενα σπάνια αποτελούν αξιόπιστοι δείκτες των τρόπων με τους οποίους επιτελείται η θρησκεία στην καθημερινότητα. Η προηγούμενη πρωτοκαθεδρία των επίσημων χαρακτηριστικών των θρησκειών στην ακαδημαϊκή μελέτη μπορούν να αναχθούν στον τέταρτο αιώνα μ.Χ. και τα γεγονότα που περιέβαλλαν τα διατάγματα της Σερδικής (311) και του Μιλάνου (313) καθώς και τη Σύνοδο της Νίκαιας. Μέρος αυτής της μετάβασης σχετίζεται με την κατασκευή των πρώτων εκκλησιαστικών κτηρίων (*purpose-built churches*), κάτι που συχνά τονίζεται σε συζητήσεις σχετικά με

¹¹ Johannes Zachhuber, *Human Nature in Gregory of Nyssa: Philosophical Background and Theological Significance* [Η Ανθρώπινη Φύση στον Γρηγόριο Νύσσης: Φιλοσοφικό πλαίσιο και θεολογική σημασία] Brill, Λάιντεν 2014, σ. 37-38.

¹² John Dillon, «Logos and Trinity: Patterns of Platonist Influence on Early Christianity» [Λόγος και Τριάδα: Μοτίβα Πλατωνικής Επιρροής στον Πρώιμο Χριστιανισμό], *Royal Institute of Philosophy Lecture Series*, 25 (1989), σ. 9-10.

¹³ Η τρίτη κατηγορία περιλαμβάνει επίσης την αποκλίνουσα πνευματικότητα. Για λόγους συντομίας, θα θεωρήσουμε πως αυτό καλύφθηκε στο σκέλος της «αίρεσης», παρόλο που υπάρχουν σημαντικές διαφορές μεταξύ της δογματικής αίρεσης (του είδους που αφορά τη Νίκαια) και της αποκλίνουσας πνευματικότητας.

τα διατάγματα, αλλά σχεδόν ξεχνιέται όταν αναφέρεται η Νίκαια (που έλαβε χώρα μόλις δώδεκα χρόνια μετά). Πράγματι, πριν από το 312-313 οι πιστοί συγκεντρώνονταν σε σπίτια, μερικά από τα οποία είχαν τροποποιηθεί εκτενώς για να φιλοξενήσουν τη λατρεία.¹⁴ Ελάχιστες εκκλησίες είχαν κτιστεί μέχρι το 325 και δεν υπάρχουν τεκμήρια εκκλησιαστικού κτηρίου εκείνης της περιόδου στη Νίκαια (σε αντίθεση με συνήθεις απεικονίσεις, η Σύνοδος πραγματοποιήθηκε σε μια αίθουσα θρόνου ή σε κάποιο χώρο συνεδριάσεων στο παλάτι της Νίκαιας).¹⁵ Καθώς η κατ' οίκον εκκλησία έδωσε τη θέση της στις μεγάλες βασιλικές του τέταρτου, πέμπτου και έκτου αιώνα, οι τελετουργίες άλλαξαν και η λειτουργία τυποποιήθηκε και έγινε μεγαλοπρεπέστερη κατ' αναλογίαν με τις νέες ευρύχωρες κιονοστοιχίες και την αψίδα του ιερού, ή τους ουράνιους θόλους των περίκεντρων ναών. Οι εκκλησίες αυτές όμως δεν ήταν απλά νέες κατασκευές – μεγαλύτερες, ομορφότερες, πιο αυτοκρατορικές – αντιπροσώπευαν συγχρόνως και νέες τεχνολογίες λατρείας και τελετουργίας.

Ως «τεχνολογίες» πρέπει εδώ να εννοηθεί ως ένας συνδυασμός της καθομιλουμένης έννοιας (τεχνολογία ως μηχανή ή συσκευή) και των Φουκωικών τεχνολογιών του εαυτού και της εξουσίας. Ο Erik Davis, στο ελαφρώς μυθοποιητικό του βιβλίο *Techgnosis*, υποστηρίζει κάτι παρόμοιο για την πρακτική της γραφής ως τεχνολογία ενίσχυσης της μνήμης και ως σύνολο πρακτικών (και όχι απλώς ενισχυτικά εργαλεία) που σχηματίζουν ταυτότητες και συμπεριφορές, καθώς και σχέσεις εξουσίας μεταξύ ανθρώπων.¹⁶ Κατ' όμοιο τρόπο, ο ναός λειτουργεί ως τεχνολογία διαμεσολάβησης, μια μεγάλη τρόπον τινά συσκευή, μέσω της οποίας οι πιστοί συνδέονται με το επέκεινα. Συγχρόνως, είναι και μια τελετή με την πιο χειροπιαστή έννοια – ένας ιερός χώρος διαφοροποίησης, όπως θα τον περιέγραφε η Catherine Bell, όπου ο εαυτός, το σώμα, ταυτότητα και δομές εξουσίας αλληλεπιδρούν.¹⁷

Η αρχιτεκτονική ορολογία ενισχύει περαιτέρω την ανάπτυξη αυτής της εικόνας του ναού ως τεχνολογία διαμεσολάβησης και διαφοροποίησης. Το κυρίως μέρος του ναού, το κεντρικό κλίτος [*nave*], αντλεί την ονομασία του από το *navis*, «πλοίο» στα λατινικά, ένας συμβολισμός με συνειρμούς που ανάγονται στην αφήγηση της κιβωτού

¹⁴ Camille Leon Angelo και Joshua Silver, «Debating the *domus ecclesiae* at Dura-Europos: The Christian Building in Context» [Συζητώντας για την κατ' οίκον εκκλησία στη Δούρα-Ευρώπη: Το Χριστιανικό κτήριο στο πλαίσιο του], *Journal of Roman Archaeology*, 37 (2024), σ. 264-303.

¹⁵ Ine Jacobs, «Hosting the Council of Nicaea: Material Needs and Solutions», στο Young Richard Kim (επιμ.), *The Cambridge Companion to the Council of Nicaea*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 2021, σ. 65-89, 69.

¹⁶ Erik Davis, *TechGnosis: Μύθος, Μαγεία και Μυστικισμός στην Εποχή της Πληροφορίας*, Αρχέτυπο, Αθήνα 2001.

¹⁷ Catherine Bell, *Ritual Theory, Ritual Practice*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη 2009, σ. 90.

του Νώε.¹⁸ Οι χριστιανοί χρησιμοποίησαν την εικόνα της εκκλησίας ως πλοίο από τον Τερτυλλιανό (155-220 μ.Χ.) μέχρι τη Μεταρρύθμιση και αργότερα.¹⁹ Οι μεγάλες βασιλικές που κτίστηκαν μεταξύ του τέταρτου και του έκτου αιώνα εδραίωσαν αυτή τη συμβολική γλώσσα: μια δρομική δομή με σαφώς καθορισμένα κλίτη μεταξύ των κίωνων αποτελεί τον κυρίως ναό, ο φράχτης του πρεσβυτερίου χωρίζει το κεντρικό κλίτος από το ιερό, και η αψίδα του ιερού – η πλώρη του πλοίου – στρέφεται προς την ανατολή, οδηγώντας τους πιστούς προς τη συνάντηση με τον Χριστό, του οποίου η δεύτερη έλευση αναμενόταν ότι θα έρθει από εκείνη την κατεύθυνση.

Καλώς ή κακώς, η Οικουμενική Σύνοδος της Νίκαιας, το 325, δεσπόζει πάνω από την ιστορία της Ευρώπης και της Μεσογείου, εκπέμποντας δονήσεις που γίνονται αισθητές μέχρι και σήμερα. Το παρόν τεύχος στήθηκε πάνω στο αποτύπωμα αυτής της στιγμής οριοθέτησης του πεδίου της θρησκευτικότητας, εντός του οποίου διαμορφώθηκαν μορφές πνευματικότητας, ετερόκλητες και οριακές, αλλά συνάμα συγγενικές ως προς τον μεσσιανικό σωτηριολογικό τους χαρακτήρα, καταλαμβάνοντας οργανική θέση στον σχηματισμό της ατομικής και συλλογικής εμπειρίας των ευρωπαϊκών κοινωνιών. Μέσω αυτής της ανάγνωσης, θρησκεία και πνευματικότητα δεν συνιστούν ομοιογενή συστήματα πίστης, αλλά αναδύονται ως εν δυνάμει μηχανισμοί νοηματοδότησης, κοινωνικής οργάνωσης, πολιτικής δράσης και πολιτιστικής ταυτότητας.

Από τον μεσαιωνικό λόγο περί αίρεσης έως τις νεωτερικές και σύγχρονες εκδοχές της θρησκευτικής βίας, ετερότητας, τελετουργίας και συμβολισμού, τα άρθρα του τεύχους αναδεικνύουν τις ποικίλες διαστάσεις που μπορεί να λάβει η θρησκεία και η διαπλοκή της με ζητήματα εξουσίας, ταυτότητας και ιστορικής εμπειρίας. Η Ματίνα Νούτσου εξετάζει στο άρθρο της το πολυσχιδές και κυρίαρχο ιστοριογραφικό ζήτημα της αίρεσης κατά τον 12ο αιώνα, μέσα από το έργο *On the Apocalypse* του Κιστερκιανού ηγουμένου Geoffrey της Auxerre. Εστιακό πυρήνα της προσέγγισής της αποτελεί η σύνθετη σχέση ανάμεσα στις κατηγορίες περί αίρεσης και την κριτική εναντίον του κλήρου, υπογραμμίζοντας τους τρόπους με τους οποίους ο Geoffrey αξιοποιεί τον λόγο περί απόκλισης για να κατασκευάσει μια συγκεκριμένη κληρική ταυτότητα, εναρμονισμένη με το μοναστικό ιδεώδες της γρηγοριανής μεταρρύθμισης.

¹⁸ Στα αγγλικά, ο κυρίως ναός λέγεται “nave”.

¹⁹ Achim Timmermann, «Cathedrals and Castles of the Sea: Ships, Allegory and Technological Change in Pre-Reformation Northern Europe» [Καθεδρικοί και Θαλάσσια Κάστρα: Πλοία, Αλληγορία και Τεχνολογική αλλαγή στη Βόρεια Ευρώπη πριν τη Μεταρρύθμιση], *Baltic Journal of Art History*, 18 (2019), σ. 7-74.

Το άρθρο φωτίζει έτσι την αίρεση όχι μόνο ως θεολογικό πρόβλημα, αλλά ως εργαλείο εσωτερικής εκκλησιαστικής αναδιαμόρφωσης και διαπραγμάτευσης της εξουσίας.

Λίγους αιώνες αργότερα, στο σύμπαν της πρώιμης νεότερης Ευρώπης, ο Παναγιώτης Γεωργακάκης καταπιάνεται με ένα από τα πιο αμφιλεγόμενα επεισόδια της αγγλικής επαναστατικής περιόδου που αφορά την ιρλανδική εκστρατεία του Oliver Cromwell στα μέσα του 17ου αιώνα. Μέσω της αντιπαραβολής των πολιορκιών των Drogheda και Wexford με αυτές του Ross και του Clonmel, διερευνά κατά πόσο οι βιαιότητες που διαπράχθησαν αποτελούσαν αμιγώς εκφράσεις πουριτανικού θρησκευτικού ζηλωτισμού ή ήταν μέρος μιας ευρύτερης στρατηγικής του Cromwell και του Νέου Πρότυπου Στρατού, χωρίς να αποκλείει τη συνύπαρξη και των δύο. Επιχειρώντας μία κριτική συνομιλία με την τρέχουσα ιστοριογραφία, στο άρθρο του, η θρησκεία μετατρέπεται σε παράγοντα διαπλοκής με στρατηγικές, πολιτικές και αποικιακές λογικές κυριαρχίας, που στιγμάτισαν βαθιά τη συλλογική μνήμη και την ταυτότητα της Ιρλανδίας.

Παραμένοντας στην ίδια περίοδο, η Δικαία Γαβαλά μας μεταφέρει στο πεδίο της λογοτεχνίας και του θεάτρου της Παλινόρθωσης, όπου η τραγωδία *Ambouyna* (1673) του John Dryden γίνεται τόπος εξέτασης της δραματουργικής αναπαράστασης ενός αποικιοκρατικού επεισοδίου στην Ινδονησία. Στο άρθρο της, διαφωτίζεται ο ρόλος της θρησκείας στη συγκρότηση πολιτικών συμμαχιών, εμπορικών ανταγωνισμών και ο τρόπος εργαλειοποίησης των θρησκευτικών σχημάτων, προκειμένου να συγκροτηθούν αναπαραστάσεις της ετερότητας. Αυτή η ανάγνωση των σημάνσεών της και της αξιοποίησής τους στο συμβολικό επίπεδο, διαπερνούν, επίσης, την ανάγνωση της θεατρικής σκηνής σε χώρο εκτόνωσης της θρησκευτικής διαφοράς και μετασχηματισμού της σε πολιτικό επιχείρημα, συμβάλλοντας στη διαμόρφωση ιμπεριαλιστικών μύθων και συλλογικών φαντασιακών.

Αντιστοίχως, ο Δημήτρης Ασημιάδης, στο τέταρτο άρθρο με το οποίο ολοκληρώνεται η θεματική του τεύχους, παρακολουθεί τη διαδικασία εμφύσησης θρησκευτικών κωδίκων και σημείων της πνευματικότητας σε πολιτικά φρονήματα και φιλοδοξίες επικυριαρχίας στον 20ό αιώνα και συγκεκριμένα στο ναζιστικό καθεστώς. Αναλύοντας τη σχέση του εθνικοσοσιαλισμού με τον γερμανικό εσωτερισμό, τον μυστικισμό και τον χλιασμό, στο άρθρο του καταδεικνύει τον ρόλο των τελετουργιών, των συμβόλων και της λατρείας του ηγέτη-σωτήρα στη συγκρότηση της ναζιστικής ιδεολογίας και κοινωνικής συνοχής υπό τον Χίτλερ. Επιπλέον, προχωρά σε μία διερεύνηση του τρόπου σύζευξης στοιχείων πνευματικότητας και «κοσμικής

θηρσκείας» προς εξυπηρέτηση μίας γενικότερης τάσης ενσωμάτωσής τους στην πολιτική προπαγάνδα, προσφέροντας έτσι ένα ερμηνευτικό πλαίσιο για την κατανόηση της κοινωνικής απήχησης του καθεστώτος.

Τέλος, με το παρόν τεύχος, το *Mos Historicus* εγκαινιάζει ένα νέο εκδοτικό εγχείρημα, ενσωματώνοντας έναν περιορισμένο αριθμό άρθρων εκτός της εκάστοτε θεματικής, τα οποία, ωστόσο, εντάσσονται πλήρως στα καθορισμένα γεωγραφικά και χρονολογικά όρια της ευρωπαϊκής ιστορίας, όπως αυτά ορίζονται στους σκοπούς και στους αναλυτικούς άξονες του περιοδικού. Η επιλογή αυτή αντανακλά την επιθυμία της συντακτικής ομάδας να διατηρήσει, αφενός, τον θεματικό προσανατολισμό κάθε τεύχους, χωρίς, αφετέρου, να αποκλείει μελέτες που συμβάλλουν κριτικά στον ιστοριογραφικό διάλογο και αναδεικνύουν κρίσιμες όψεις της ευρωπαϊκής ιστορικής εμπειρίας και πρακτικής.

Έτσι, στο «ανά χείρας» τεύχος περιλαμβάνεται το άρθρο του Θανάση Πάνου, διερευνάται η δαιδαλώδης πορεία συγκρότησης των δικαϊκών σχέσεων στη Γερμανική Αυτοκρατορία κατά τον 13ο και 14ο αιώνα, με πυρηνικό σημείο ανάλυσης τον χαρακτήρα και την εξέλιξη των δικαίων των γαιών (*Landrechten*). Ως βασικοί άξονες μελέτης πάνω στους οποίους στηρίζεται ο συγγραφέας για την προκειμένη διερεύνηση προσλαμβάνονται τα νομοθετικά εγχειρήματα του 13ου αιώνα και το βάθος σύνδεσης της αυτοκρατορικής θητείας του Φρειδερίκου Β΄ με τη νομική θεωρία. Στη συνέχεια, μέσω της συνεξέτασης των δικαίων των Κατόπτρων των Σαξόνων και των Σουαβών, φωτίζονται οι μηχανισμοί οργάνωσης και εφαρμογής του δικαίου στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας, καθώς και οι διαφοροποιήσεις που παρατηρούνται μεταξύ υπαίθρου και αστικών κέντρων.

Το δεύτερο άρθρο ανήκει στον Βασίλη Καραμπούλα και αφορά τον ναυτικό κόσμο της Βρετανικής Αυτοκρατορίας, συστήνοντας μας με μία από τις κυρίαρχες θεματικές της νεότερης ευρωπαϊκής ιστορίας. Ο συγγραφέας εξετάζει τις ναυτικές μπαλλάντες και τη λειτουργία τους ως μέσο ψυχαγωγίας, ενημέρωσης και διάδοσης νοημάτων και γνώσεων, με βασική πηγή ανάλυσης την περίπτωση του Μπρίστολ, προκειμένου να μελετηθούν στερεότυπα, ιεραρχίες και ιδεολογίες που διαμορφώνει και αναπαράγει ο ναυτικός αυτός κόσμος. Μέσα από μια κοινωνικοπολιτισμική προσέγγιση, το υλικό των μπαλλαντών αναδεικνύεται σε ένα πεδίο συμπλοκής και διαμόρφωσης συλλογικών αναπαραστάσεων που γεφυρώνουν το τοπικό περιβάλλον με το ευρύτερο αυτοκρατορικό και εθνικό πλαίσιο.

Στο τρίτο και τελευταίο του τεύχους άρθρο, η Ελεάννα Στόικου εξετάζει τη συνάντηση τέχνης, ιστορίας και πολιτισμικής μνήμης στο έργο του Γιάννη Κουνέλλη, εστιάζοντας στις εγκαταστάσεις του στη Γερμανία και το Ισραήλ. Μέσα από αναλυτική προσέγγιση των υλικών, του χώρου και των τοποειδικών επιλογών του καλλιτέχνη, το άρθρο αναδεικνύει τον τρόπο με τον οποίο καθημερινά αντικείμενα μετασχηματίζονται σε φορείς ιστορικών αφηγήσεων και συλλογικών εμπειριών, φέρνοντας στο προσκήνιο ζητήματα μνήμης, απώλειας και ιστορικού τραύματος. Η μελέτη φωτίζει την καλλιτεχνική πρακτική του Κουνέλλη ως μια μορφή ιστορικής διερεύνησης, όπου ο τόπος, η υλικότητα και η εμπειρία του θεατή συγκροτούν ένα ανοιχτό και δυναμικό πεδίο νοηματοδότησης.

Με την καθιέρωση αυτού του νέου εκδοτικού εγχειρήματος, το *Mos Historicus* επιβεβαιώνει την πρόθεσή του να λειτουργεί ως σταθερός χώρος φιλοξενίας και ανάδειξης μελετών και προσεγγίσεων που συμβάλλουν ουσιαστικά και γόνιμα στη μελέτη της ευρωπαϊκής ιστορίας, ενισχύοντας τον διεπιστημονικό και πολυφωνικό χαρακτήρα του περιοδικού.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ευσέβιος, *Εκκλησιαστική Ιστορία*

—, *Βίος Κωνσταντίνου*

Λιάκος, Αντώνης, *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία;*, Πόλις, Αθήνα 2012.

Angelo, Camille Leon και Silver, Joshua, «Debating the *domus ecclesiae* at Dura-Europos: The Christian Building in Context» [Συζητώντας για την κατ' οίκον εκκλησία στη Δούρα-Ευρωπό: Το Χριστιανικό κτήριο στο πλαίσió του], *Journal of Roman Archaeology*, 37 (2024), σ. 264-303.

Ayres, Lewis, *Nicaea and its Legacy: An Approach to Fourth-Century Trinitarian Theology* [Η Νίκαια και η Κληρονομία της: Μια προσέγγιση της Τριαδικής Θεολογίας του τέταρτου αιώνα], Oxford University Press, Οξφόρδη 2004.

Bell, Catherine, *Ritual Theory, Ritual Practice*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη 2009.

Davis, Erik, *TechGnosis: Μύθος, Μαγεία και Μυστικισμός στην Εποχή της Πληροφορίας*, Αρχέτυπο, Αθήνα 2001.

Dillon, John, «Logos and Trinity: Patterns of Platonist Influence on Early Christianity» [Λόγος και Τριάδα: Μοτίβα Πλατωνικής Επιρροής στον Πρώιμο Χριστιανισμό], *Royal Institute of Philosophy Lecture Series*, 25 (1989), σ 1-13.

Gwynn, David, «Reconstructing the Council of Nicaea» [Ανασυνθέτοντας τη Σύνοδο της Νίκαιας], στο Young Richard Kim (επιμ.), *The Cambridge Companion to the Council of Nicaea*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 2021, σ. 90-110.

Jacobs, Ine, «Hosting the Council of Nicaea: Material Needs and Solutions», στο Young Richard Kim (επιμ.), *The Cambridge Companion to the Council of Nicaea*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 2021, σ. 65-89.

Lyman, Rebecca, «Arius and Arianism: The Origins of the Alexandrian Controversy», στο Young Richard Kim (επιμ.), *The Cambridge Companion to the Council of Nicaea*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 2021, 43-62.

Momigliano, Arnaldo, *Τα Κλασικά Θεμέλια της Σύγχρονης Ιστοριογραφίας*, Πατάκης, Αθήνα 2006.

Timmermann, Achim, «Cathedrals and Castles of the Sea: Ships, Allegory and Technological Change in Pre-Reformation Northern Europe» [Καθεδρικοί και Θαλάσσια Κάστρα: Πλοία, Αλληγορία και Τεχνολογική αλλαγή στη Βόρεια Ευρώπη πριν τη Μεταρρύθμιση], *Baltic Journal of Art History*, 18 (2019), σ. 7-74.

Williams, Rowan, *Arius: Heresy and Tradition* [Άρειος: Αίρεση και Παράδοση], Eerdmans, Γκραντ Ράπιντς 2002.

Zachhuber, Johannes, *Human Nature in Gregory of Nyssa: Philosophical Background and Theological Significance* [Η Ανθρώπινη Φύση στον Γρηγόριο Νύσσης: Φιλοσοφικό πλαίσιο και θεολογική σημασία] Brill, Λάιντεν 2014.